

ՀՐԱՆՏ ԲԱՐՍԵՂԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՅԱՐԻ 1903 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 12-Ի ՀՐԱՄԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ

Ինչպես կայսրապետության մյուս շրջաններում, այնպես էլ Արցախ-Ղարաբաղում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բնակչությունը տառապում էր ազգային-գաղութային ճնշումից: Ցարիզմը դաժանորեն հալածում էր ազգային մշակույթը, ազգային լեզուն, արգելակում ազգային մտավորականության կազմավորումը: Այստեղ առաջինը քաղաքական գործունեություն ծավալեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, որի Արցախի կենտրոնն էր Շուշի քաղաքը: Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ՝ «տոգորված վառ ցնորքներով լի եռանդով, պատրաստ ամեն զոհաբերության», Շուշիի «հեղափոխական» երիտասարդությունը տոգորված էր «հանդուգն ծրագրերով», և «ստեղծվեց հոգևոր մի մթնոլորտ, որտեղ ծնվում էր և սնվում նաև դպրոցում սովորող մատաղ աշակերտությունը»: Աշոտ Հովհաննիսյանը վկայում է, որ «Սոցիալական ընդհանուր շաղախից ծնված, «ուխտի» ընդհանուր ավագանում մկրտված խանդավառ այդ պատանիների շրջանում էին Մենակը, Բսաջանը, Թորգոմը, Իշխանը, Արամը, Կոստյան, Շիրինյանը, Արաբին, Լետան, Մնարյանը և վերջապես՝ Ծատուրը»¹:

Հայ ժողովրդի դեմ ցարական ինքնակալության ճնշիչ և հալածող քաղաքականությունը ավելի դաժան բնույթ սկսեց կրել 20-րդ դարի սկզբին: Ամեն տեղ լցվել էին ցարական լրտեսները, որոնք տեղ էին հասցնում բոլոր այն արարքները, որոնց մեջ ցարիզմը տեսնում էր հակակառավարական միտում. նույնիսկ էջմիածնի սինոդի դատախազը հանդիսանում էր կառավարության «աչքն ու ականջը»: Նա 1910 թ. դատական քննչին տված ցուցմունքում նշել է. «Հարկ եղավ լայնորեն իրազեկ լինել ոչ միայն հայ հոգևորականությանը, այլև այն անձանց, ովքեր առնչություն ունեին եկեղեցական կառավարության և կրթաբարոյագործական հաստատությունների հետ: Իմ պաշտոնի անցնելը զուգադիպեց հայերի բացարձակ ըմբոստացման հետ, ըմբոստացում ընդդեմ կառավարական ձեռնարկած միջոցների, որոնք վերաբերում էին եկեղեցական դպրոցների և մի քանի բարեգործական ընկերությունների փակման ու եկեղեցական կալվածքների գրավման, որ արքունի կառավարությանն էին հանձնված»²:

Մինչև գործը կհասներ 1903 թվականը, այսինքն ցարի հրամանը, Արցախում տեղի էին ունենում հակաիշխանական դժգոհություններ, որի կենտրոնը հանդիսանում էր թեմական դպրոցը: Փոխանակ աշակերտների ներկայացրած օրինական

¹ Հովհաննիսյան Աշոտ, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 68, 69;

² ՀԱՍ, ֆ. 4047, ց. 3, գ. 4, էջ 2659-2660:

պահանջները, որոնք վերաբերում էին ուսումնական գործընթացի բարելավմանը, լրջորեն քննարկելու, այն համարում էին «անլուր յանդգնություն, յանցանք, որ պիտի պատժուի ամենայն խստությամբ»: Այնուամենայնիվ՝ հարցը չկարգավորվեց, և բողոքները շարունակվում էին: Կամա թե ականա թեմականի աշակերտների այդ շարժումը և նրա դեմ կիրառվող քաղաքականությունը ազդում էր ոչ միայն հոգևոր դպրոցի, այլև թեմի հեղինակության վրա:

Անժխտելի է, որ հայ ժողովուրդը սիրում է իր Եկեղեցին և միշտ էլ հարգանք ու հավատարմություն է ունեցել նրա նկատմամբ: Հայոց Եկեղեցին եղել է և կա որպես հոգևոր մեծ ուժ, որն իր դիրքերն ամրապնդել է դարերի ընթացքում: Այս ամենը, անշուշտ, դուր չէր գալիս ցարական ինքնակալությանը: Ահա թե ինչու նա որոշեց «ցնցել» Հայոց «Եկեղեցու հիմքը»: Իսկ դա, գրել է Ժամանակակիցը, ավերակների տակ կթողներ և կկորչեին «ժողովրդական իրավունքների մնացորդները»³:

Այդ ահավոր վիճի պատրաստվել էր 1896 թվականից սկսած, երբ Անդրկովկասի կառավարչապետ էր նշանակվել իշխան Գրիգորի Գոլիցինը, որն իր հայատյաց քաղաքականությամբ ավելի բորբոքեց հեղափոխական բոցը: Այդ նշանակում է, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը պետք է ոտքի ելներ և սատար կանգներ իր Եկեղեցուն: Հայ ժողովուրդը ավելի խորը պաշտպանեց իր իրավունքները և իրեն դրսևորեց որպես իր Եկեղեցու տերը: Պետք է ըստ պատշաճի գնահատել հայ ժողովրդի այդ մեծագույն նվիրվածությունը և պատրաստականությունը՝ իր Եկեղեցին պաշտպանելու և նրա հեղինակությունը ավելի բարձրացնելու համար: Հայ ժողովուրդը իր արյամբ սրբագործեց Հայ Եկեղեցու պատվի փրկությունը:

Եվ այսպես՝ 1903 թ. հունիսի 12-ին ցար Նիկոլայ 2-րդը ստորագրեց հրամանագիր՝ հայ Լուսավորչական Եկեղեցու կալվածքները գրավելու մասին: Այդ հրամանը պայթեց ռումբի պես: Մինչ այդ, գրում է Ակնունին, կովկասյան ցավագիր կառավարչապետը յոթ ամիս շարունակ ձգտում էր «իր փայփայված ծրագիրը յաղթանակով պսակելու համար», որին քաջալերում էր «միապետության դաստիարակ Պոբեդոնոսցևը և ներքին գործերի նախարար «Պլենեն»⁴: Պարզվում է, որ Կովկասի կառավարչապետ իշխան Գ. Գոլիցինը դեռևս 1898 թ. էր հարց դրել Հայոց Եկեղեցու բոլոր կալվածքներն ու դրամագույնները բռնագրավելու համար: Ըստ էության՝ ցար Նիկոլայ 2-րդը կողմնակից էր «հայոց հոգևորականության օրինազանց գործողությունը դադարեցնելու»:

Հարցը գնաց կայսերական պալատ, որտեղ և Պլենեն կայսրին համոզեց ստորագրել հրամանագիրը: Դրանով իսկ «բարձրագույնը հաստատեց թալանի օրենքը»⁵: Ցար Նիկոլայ 2-րդի հրամանը ստորագրելուց մի քանի օր անց Գոլիցինը, հրապարակելով պաշտոնական հաղորդագրություն, փորձեց արդարացնել արվածը: Իսկ վերադաս պաշտոնական հաղորդագրություններում և հրապարակված հոդվածներում փորձում էին ցույց տալ, թե իբրև դրանով մեծացվում են Հայոց Եկեղեցու եկա-

³ Ակնունի Է., Դեպի կոփվ, Ժնև, 1904, էջ 7:

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

⁵ Նույն տեղում, էջ 12-13:

մուտները, որի նպատակն է նպաստել նրա բարգավաճմանը, չափազանց ողբալի վիճակում գտնվող աղքատ ու չքավոր հոգևորականներին, Եկեղեցին ու նրա կալվածքներն ազատել հափշտակումներից:

Ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների ենթադրությամբ Հայոց Եկեղեցին ուներ մեծ հարստություն, որից իբրև հոգևորական վերնախավը ստանում էր մեծամեծ եկամուտներ և դրանով իսկ ապահովում իր անկախ ու ինքնուրույն դիրքը: Այդ թույլ չտալու համար նրանք գտնում էին, որ պետք էր բռնագրավել այդ հարստությունը: Դրանով իբրև հնարավորություն կստեղծվեր Եկեղեցին կախման մեջ դնել պետությունից, որին կարելի կլիներ թելադրել այն, ինչ անհրաժեշտ էր: Կովկասի փոխարքան նույնիսկ չէր զլացել ցարին տեղյակ պահել, որ Հայ Եկեղեցու ցանկությունն է «Մեծ և միացյալ Հայաստան» ունենալ: Իբրև դա էլ հայ կղերին հնարավորություն է տվել անցնել «շարժման գլուխ»:

Կար նաև մեկ այլ մեկնաբանություն, թե իբրև Հայ Եկեղեցին ամեն տարի «անսպառելի դրամ է տալիս հայկական գործին» և հանդիսանում է ազատագրական շարժման նեցուկն ու աջակիցը: Նույնիսկ թվեր էին բերվում, թե թուրքահայերի գաղթի համար կաթողիկոսը տարեկան տրամադրում է կես միլիոն ռուբլի, սինոդականները՝ 100 հազար, թեմական առաջնորդները՝ 50 հազար, վարդապետներն ու քահանաները՝ առնվազն 1000 ռուբլի: Նաև այն կարծիքն էին, թե իբրև այդ գումարները «զենք դարձած մուտք էին գործում Արևմտյան Հայաստան»⁶: Այդ ամենը մի նպատակ էր հետապնդում. Ցարական միապետությունը փորձում էր անդամալուծել Հայոց Եկեղեցին և տիրանալ նրա ունեցվածքին⁷:

Խրիմյան Հայրիկը 1903 թ. օգոստոսին ստորագրեց 3 կոնդակ, որոնցից մեկն ուղղված էր հայոց թեմերին, որում փորձում էր դիմադրել հունիսի 12-ի օրենքին: Երկու օր անց, օգոստոսի 5-ին, ներքին գործերի նախարար Պլենե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հեռագրել է. «Տեղեկանալով, որ եկեղեցական կալվածքների վերաբերմամբ հունիսի 12-ի բարձրագույն հրամանի գործողությունը հանդիպում է հապաղումների, խնդրում եմ Ձերդ Սրբության՝ հոգալ անհապաղ կարգադրություն անել այս մասին: Ամեն մի հետաձգում, իբրև անհնազանդություն թագավորական կամքին, առաջ կբերի ծանր հետևանքներ: Ներքին գործերի մինիստր՝ Պլենե»⁸:

Հայոց Կաթողիկոսի ցանկությունը՝ գնալ Ս. Պետերբուրգ և հանդիպում ունենալ ցարի հետ, չի հաջողվում: Թե՛ Ս. Պետերբուրգում և թե՛ Թիֆլիսում հայերից ստացվում էին բազմաթիվ բողոք-նամակներ, որոնց հեղինակները խարազանում և անարդարացի էին համարում հունիսի 12-ի օրենքը: Հայ ժողովուրդը խիստ ըմբոստացել էր, բոլշևիկ Բոգդան Կոնյանցի բնորոշմամբ, ցարի այդ նոր կողոպուտի դեմ:

Հայոց եկեղեցիներից բողոքներ էին հասնում Ս. Էջմիածին, որտեղ ցարական հանձնաժողովները ուժով էին խլում եկեղեցիների ունեցվածքը, առանց որևէ մեկի

⁶ Նույն տեղում, էջ 16-24:

⁷ **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 23-24:

⁸ **Ակնունի Է.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

կամքը հարցնելու: Ամենուր տեղի էին ունենում բողոքներ և ապստամբություններ թագավորական այդ թալանչիական օրենքի դեմ: Բազմաթիվ բողոքներ էին ուղարկվում Արցախ-Ղարաբաղից, որի բնակիչները ոտքի էին ելել Հայոց Եկեղեցին պաշտպանելու համար: 1900 թ. տվյալներով՝ Հայ Եկեղեցու կալվածքներն ու դրամագլուխը կազմում էր 175.000 դեսյատին հող և մոտ 2 միլիոն ռուբլի: Մինչդեռ այդքան ունեցվածք կարող էր ունենալ ռուսական ներքին նահանգների հողի մի մագնատ: Հայոց Եկեղեցու այդ սեփականությունը դարերի ընթացքում գոյացել էր նվիրատվություններով և տրված խնայողություններով⁹: Այդ ամենի մեջ խիստ նվազ էր Արցախի թեմի ունեցվածքը: Թեմի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերյանի մի զեկուցագրից իմանում ենք, որ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի նախօրյակին Արցախի թեմն ուներ ընդամենը 45.285 ռ. դրամագլուխ¹⁰: Լինում էին տարիներ, որ առանց Էջմիածնի օգնության հնարավոր չէր փակել թեմի տարեկան ծախսերը:

Արցախահայությունը չէր կարող անտարբեք գտնվել ցարի վերոհիշյալ հրամանի նկատմամբ: Առաջինը ապստամբեց Գանձակի հայությունը, որը կոչ էր անում բոլոր հայերին չհրաժարվել բողոքելուց և ցարի օրենքի դեմ պայքարելուց: Մոտ 10 հազար մարդ¹¹, հավաքվելով Գանձակի վերի եկեղեցու մոտ, ապա շարժվելով դեպի վարի եկեղեցի, որտեղ գտնվում էր առաջնորդարանը, հակացարական կոչերով պահանջում էին վերացնել հունիսի 12-ի հրամանագիրը: Ոստիկանությունը կես ճանապարհին արգելում է նրանց առաջ շարժվել և պահանջում ցրվել: Սակայն ըմբոստ ամբոխը, չենթարկվելով ոստիկանության պահանջին, շարունակում է ճանապարհը դեպի առաջնորդարան: Հոգևորականության պաշտոնական ներկայացուցիչը փորձում էր հանգստացնել նրանց՝ վստահեցնելով, որ հոժարակամ ոչինչ չի հանձնվի, ինչպես հրահանգել է Վեհափառ Կաթողիկոսը:

Ամբոխը պատրաստ էր ցրվելու, երբ հասավ ոստիկանությունը և անամոթաբար հայտարարեց, թե այդ ամենը հոգևորականության ծրագրած գործն է: Այդ ժամանակ լուր է հասնում, թե ցարական զորքը արդեն անցել է կամուրջը և բարձրանում է դեպի հայոց թաղը: Հավաքված ամբոխը խիստ անհանգստանում է: Ոստիկանությունը ստիպված էր ետ ուղարկել զինվորների վաշտը: Եվ ահա վրա է հասնում փոխգնդապետ Անդրենը և հրամայում ետ վերադարձնել զինվորականներին: Այդ կարգադրությունը ավելի է վրդովեցնում ժողովրդին, որը և որոշում է դիմադրել: Փոխգնդապետ Անդրենը հավաքված ամբոխից պահանջում է ցրվել: Սակայն ոչ մեկը տեղից չի շարժվում: Անդրենի պահանջին և սպառնալիքներին բնակչությունը պատասխանում է քարի կարկուտով: Ազգությամբ հրեա, ուղղափառություն ընդունած փոխգնդապետ Անդրենը զինվորներին հրամայում է կրակել անզեն ամբոխի վրա: Նա առաջինն է հանում ատրճանակը և գնդակահարում մի երիտասարդի: Ապա հաջորդում է հրացանների որոտը: Աղաղակ, լաց ու կոծ: Գետին են ընկնում 13

⁹ **Անանուն Դ.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹⁰ Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, գիրք Թ: Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2001, էջ 403-418:

¹¹ «Դրոշակ». 1903, N 7:

տարեկան մի աղջիկ և փոքրիկ մի երեխա: Տասը սպանված, ավելի քան 70 վիրավոր, որոնց թվում էր մի զինվոր և մի քանի ոստիկաններ: Կարգադրվեց նույնիսկ երկաթուղու կայարանում Թիֆլիս մեկնող հայերին տոմսակ չտալ: Ոստիկանությունը դարձել էր անսանձ¹²:

Գանձակի ողբերգության լուրը հասնում է Շուշի: Այստեղ արդեն սկսվել էին քաղաքական խմորումները: Բաքվում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլ տեղերում բռնկված հակացարական ելույթները ոտքի հանեցին շուշեցիներին: Այդ ժամանակ ցարական գործակալները Շուշիի և Նուխիի գավառներում փորձում էին թուրքերին գրգռել հայերի դեմ: Օրինակ՝ Շուշիի գավառապետը հավաքել էր թուրքերին և ակնարկել. «Լսել եմ, որ դուք զինվել եք և պատրաստվել եք մեզ պաշտպանելու ու հայերին կոտորելու: Անչափ շնորհակալ ենք, բայց առայժմ մենք զորքի ուժով էլ կարող ենք պաշտպանվել»¹³:

Արցախում եկեղեցական կալվածքների գրավումը նշանակված էր սեպտեմբերի 10-ին, երբ պիտի Գանձակից գար նահանգապետը և անձամբ ղեկավարեր հափշտակող հանձնաժողովի անելիքները: Ժողովրդին ահ ու սարսափ ներշնչող նահանգապետը Շուշի եկավ սեպտեմբերի 8-ին, որի գլխավորությամբ հաջորդ օրը հանձնաժողովը սկսեց իր գործունեությունը:

Անկասկած՝ ոստիկանությունը նախապատրաստվել էր այդ ամենին: Գանձակից Շուշի էր տեղափոխվել Ասլանդուզսկի վաշտի կեսը և մոտ 500 կազակ, որոնք տեղավորվեցին քաղաքի հայկական թաղամասում: Մինչ այդ Շուշիում կազմակերպվել էր հեղափոխական կոմիտե, որի, ինչպես և Արցախի թեմի կոչով քաղաքի հայերը չէին գնացել զորքին դիմավորելու: Ասենք նաև, որ կառավարական շրջանները բանակի մեջ սարսափ էին տարածել, թե Շուշին «հեղափոխական արծիվների բուն է» և որ Շուշիի ճանապարհին բազմիցս կալանավորվել են հրացաններով և ռազմամթերքներով լի բեռներ: Դրանով ուզում էին զգուշացնել, որ քաղաքում շատ զենք կա կուտակված:

Քաղաքի հայության մեջ խլրտումները ուժեղանում էին: Նահանգապետ Լուցաուն իր մոտ է հրավիրում Շուշիի քաղաքագլխին, մի շարք հայ պաշտոնյաների, համայնքների ներկայացուցիչներին, որոշ հոգևորականների և նրանց տեղյակ պահում, որ ինքը հրահանգ է ստացել «անողորմ լինել և կոտորել բոլոր դիմադրողներին»¹⁴: Ներկաներից մեկը բողոքում է նահանգապետին և նրան հիշեցնում, որ մինչև հիմա Շուշին կառավարության աչքում անվստահելի չի եղել և հիմա զարմանալի է, որ քաղաքը լցվել է զորքով ու ժողովրդին ստիպում են նրանց կերակրել:

Նահանգապետի հետ հանդիպումից մեկ ժամ անց քաղաքում սկսվեցին դժգոհությունները. փակվեցին խանութները՝ որոշելով չբացել մի ամբողջ շաբաթ: Շուկան փակվեց: Գրադարան, դումա, ակումբ գնացող չկար: Քաղաքի կյանքը կանգ առավ, ժողովուրդը փակվեց տներում: Կատաղած նահանգապետը կարգադրեց ցու-

¹² Նույն տեղում, նաև՝ **Ակնունի Է.**, նշվ. աշխ., էջ 218-221:

¹³ «Դրոշակ», 1903, N 8, էջ 119:

¹⁴ Նույն տեղում, 1903, N 9, էջ 135:

ցակագրել եկեղեցիների գույքը: Այն սկսվեց Ագուլեցոց եկեղեցուց: Այդ մասին իմանալով՝ ժողովուրդը թափվեց փողոց: Թեմակալի հրահանգով եկեղեցիները փակվել էին: Ամբոխը հանձնախմբին հեզնում էր ծաղրական բացականչություններով: Հանձնաժողովը հեռացավ դեպի կենտրոնական շուկա: Ժողովուրդը հետևեց նրան:

Հանձնաժողովը հասնելով Փոստի փողոց՝ թեքվեց ռեալական դպրոցի կողմը: Մոլեգնած ամբոխը գրոհեց այն հյուրանոցը, որտեղ իջել էր նահանգապետը: Քարեր էին նետում, ջարդում հյուրանոցի ապակիները: Սարսափահար նահանգապետի պահանջով կազակները հասան, և պայթեցին հրացանները: Ժողովուրդը պատասխանեց ատրճանակների կրակոցներով: Կռիվը հետզհետե սաստկացավ և լայնածավալ բնույթ ընդունեց: Կրակոցները շարունակվեցին մի քանի ժամ: Գիշերային ընդհարման ժամանակ սպանվեց մեկ արհեստավոր և վիրավորվեց ռեալականից մեկ աշակերտ: Կազակներից վիրավորվել էին 3 հոգի:

Սեպտեմբերի 10-ի առավոտյան թեմի առաջնորդարանը շրջապատվեց 200 կազակներով: Ոչ ոքի չէին թողնում մոտենալ, նույնիսկ դատարկել էին հարևան փողոցները: Նահանգապետը անստորագիր նամակ էր ստացել, որը զգուշացնում էր, թե խուզարկության ժամանակ ուժանակով օդ կհանվի եկեղեցին: Սակայն եկեղեցում ոչ ոք չկար, դռները փակ էին: Հանձնաժողովը կոնսիստորիայի անդամներից պահանջեց եկեղեցու բանալին, սակայն ստացան մերժում՝ պատասխանելով, որ կաթողիկոսական կոնդակի համաձայն իրավունք չունեն բանալի տալ: Կազմված հանձնախումբը սկսեց ջարդել եկեղեցու, դրամարկղի և դիվանատան դռները: Կազմեցին արձանագրություն, սակայն բնակչությունից ոչ մեկը չստորագրեց:

Երկու օր անց ժողովրդական հուզումները նվազել էին: Ոստիկանությունը փորձեց մի անգամ ևս ժողովրդին ցույց տալ իր «ուժը»: Կազակները խմբերի բաժանված՝ պտտվում էին հայկական թաղամասում: Նրանք խփում և ծեծում էին պատահած հայի: Զինված բռնության հանդեպ ազգաբնակչությունը ստիպված էր նահանջել, կրկին փակվել տներում, և մի քանի օր շարունակ քաղաքը գտնվում էր մեռյալ վիճակում: Ձերբակալվեցին ավելի քան 120 մարդ: Քաղաքական հանցավորներ ճանաչվեցին քաղաքի ռեալականը ու թեմականը, և անչափահաս բազմաթիվ աշակերտներ նետվեցին բանտ: Ձերբակալվեցին նաև տասնյակ մտավորականներ: Խուզարկություններին և ձերբակալություններին հաջորդեց աքսորը: Առաջին զոհը հանդիսացավ քաղաքագլուխ Բախշի Իշխանյանը: Քաղաքում մտցվեց գրաքննություն: Ամենուր վիստում էին ցարական լրտեսները: Թեմական դպրոցը փակվեց, քաղաքում մտցվեց ռազմական դրություն¹⁵: Երեկոյան ժամը 18-ից հետո քաղաք դուրս եկողները ձերբակալվում էին: Փակ էին բոլոր խանութները, դատարանը, քաղաքային ինքնավարությունը: Շատ ծանր և լարված դրություն էր: Լուր էր տարածվել, թե նահանգապետ Լուցաուի կարգադրությամբ գավառի թուրքերին զենք է բաժանվում և նրանց գրգռում հայերի դեմ¹⁶:

Արցախում ծայր առավ վրեժխնդրությունն ու ահաբեկչությունը: 1904 թ. սեպ-

¹⁵ Նույն տեղում, նաև՝ **Ակնունքի Է.**, նշվ. աշխ., էջ 235-241:

¹⁶ «Դրոշակ», 1903, N 9, էջ 135-136:

տեմբերի 3-ին Շուշիում սպանվեց ցարական լրտես «Չուխուր» Արշակը, նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին դարձյալ Շուշիում՝ ռուսականապետ Սախարովը, 1905 թ. սկզբին՝ հարկային տեսուչ Շչերբակովը, նույն թվականի ապրիլի 28-ին՝ գավառապետի օգնական Ֆեոդորովը, հետո ժանդարմ Պողոթնովը, գաղտնի ռուսական Խասինը, գանձարանի պաշտոնյաներ Բադինը և Կուպրունովը: Սպանվում են նաև Մատնիչ Իսրայելը և Շուշիի գավառում 6 վաշխառուներ¹⁷:

Արցախի թեմի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Գառնակերյանը 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարի հրամանագրից հետո Արցախի թեմի գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր խնդրի շուրջ և ջանքեր էր գործադրում խոհեմորեն կատարելու Խրիմյան Հայրիկի պահանջը՝ ինքնակամ ոչինչ չհանձնել հանձնաժողովին: Նա նույնը պահանջում էր թեմի եկեղեցիների հոգևորականներից: Նրա պահանջը կատարվում էր ամենայն ճշտությամբ: Գանձակից և Շուշիից բացի ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև Նուխիում, Արեշում, Արցախի մի շարք բնակավայրերում, երբ հանձնաժողովը գնացել էր այդ բնակավայրերի՝ եկեղեցիների ունեցվածքը հաշվառելու:

Շուշիում տեղի ունեցած ընդհարումների համար նահանգապետը, գավառի պաշտոնյաները և ցարական ռուսականությունը մեղադրում էին թեմակալ առաջնորդին և կոնսիստորիայի անդամներին, Եկեղեցու սպասավորներին և մի շարք հասարակական-քաղաքական գործիչների: Թեմակալը և մյուս հոգևորականները մի կողմից պաշտպանում էին երկրամասի բնակչությանը, մյուս կողմից էլ նրանց հորդորում էին չօգտագործել զենք, լինել զուսպ և ձգտել հեռու մնալ ռուսականության ու զինվորականների հետ ընդհարումներից:

Առաջնորդ Գրիգորիս Սրբազանը բազմիցս բողոք էր ներկայացրել գավառապետին և ռուսականությանը ու պահանջել հրաժարվել բնակչության նկատմամբ իրագործվող բռնաբարքներից: Սակայն ցարական պաշտոնյաները և ժանդարմերիան նահանջելու միտում չունեին: Քանի գնում, հակասությունները ավելի էին սրվում: Եկեղեցին և հասարակությունը դարձել էին մեկ միասնություն: Թեմակալ առաջնորդը այդ անօրինությունների դեմ պայքարելուց չէր կարող հրաժարվել: Թերևս դա էր այն հիմնական պատճառը, որը նրան ստիպեց հրաժարվել առաջնորդի պարտականություններից:

¹⁷ Նույն տեղում, 1902, N 2, էջ 31: